

Л.І. Шаповал

ВИВЧЕННЯ СУЧАСНИМИ УКРАЇНСЬКИМИ ІСТОРИКАМИ ЕТАПІВ РЕАЛІЗАЦІЇ НЕПУ В АГРАРНОМУ СЕКТОРІ

Історіографічний процес є адекватним відзеркаленням науково-історичних досліджень. Він дозволяє виявити концептуальні й фактологічні аспекти сучасної історичної науки, дати об'єктивну оцінку стану її розвитку. Сучасна українська історіографія історії нової економічної політики (непу), судячи з її теоретико-методологічних засад, суттєво відрізняється від попередніх років, але з багатьох питань невідомої економіки має чимало спільного. Трансформація суспільного життя, яка сталася в Україні протягом 90-х рр. XX ст., на думку істориків, позначилася на світоглядних та проблемно-тематичних підвалинах суспільних наук [1]. Переосмисленню підлягають майже всі періоди історії, у тому числі і "доба" непу, яка є актуальною для періоду розвитку ринкових відносин в сучасній Україні. Автор ставить за мету виокремити найважливіші проблеми реалізації непу в аграрному секторі економіки, що досліджуються українськими науковцями.

На початку 1990-х рр., коли відбувся демонтаж радянської політичної системи, виник своєрідний вакуум у дослідженнях ключових проблем аграрної історії. Виходили праці вчених, які започаткували вивчення соціальної історії у 1980-х рр.. Так, С. Лях присвятив низку наукових розвідок проблемам застосування найманої праці, з'ясуванню чисельного та соціально-професійного складу робітників і наймитів у селянських господарствах. Автор показує організаційно-правовий механізм використання найманої праці в аграрному секторі. Дослідник виокремлює "процес соціального розшарування в українському селі в умовах непу", "експлуатацію найманих робітників дрібно-капіталістичними господарствами", землезабезпечення, оснащення реманентом, забезпечення худобою, аграрне перенаселення [2]. Висновок ученого про стимулюючий вплив продподатку на зростання посівних площ і широкого застосування найманої робочої сили зводиться до формулювання соціально-економічного аспекту класичної для радянської і пострадянської історіографії формули непу: скасування продрозкладки і заміна її продподатком. У монографії С. Ляха [2, 23] підкреслювалася конструктивна роль соціального інституту наймитства для розвитку продуктивних сил сільського господарства. Визначення соціального прошарку невідомого суспільства, до якого належали наймити, як "аграрного загону робітничого класу" або "сільськогосподарського пролетаріату", видається нам дещо суперечливим. Адже наймитами були селяни, які мали господарство, землю, тобто володіли засобами виробництва, відтак не відповідали класичному для марксистської методології визначенню класів і соціальних груп за майновою ознакою. Взаємозв'язок розміру посівних площ з активізацією найму робочої сили відстежує В. Калініченко, але поза невідомим чинником впливу, а лише в контексті аграрного перенаселення, економічного розвитку селянських господарств. Чим заможніше господарство, зазначав

автор, тим краще воно забезпечувалося робочою силою [3, 94].

Соціальний аспект найманої робочої сили, характерний для радянської історіографії, фактично ігнорувався історичною наукою протягом 90-х років. У 1993 р. була захищена дисертація Ю. Святцем про соціально-економічну типологізацію селянських господарств у роки непу [4], але вона стосувалася джерелознавства, методології дослідження вибіркового статистичних переписів селянських господарств. Ця робота не створила поштовху до відповідних історичних досліджень. До проблематики наймитства у роки непу повернулися лише на початку XXI ст. Так, О. Десятніков, І. Десятніков, розкриваючи еволюцію трудових відносин на селі, розглянули особливості використання найманої робочої сили селянськими господарствами, регулювання трудових відносин у сільському господарстві, чисельність і структуру наймитства, умови їхньої праці та побуту, соціально-економічне становище робітників радгоспів [5]. Попит одноосібних селянських господарств на найману працю, стверджує О. Десятніков, зумовив перехід до ринкових засад непу, селянське підприємництво, збільшення посівних площ та удосконалення агрокультури, але "у сільському господарстві доби непу слід відрізнити найм вимушений від найму підприємницького" [5, 10]. Хоча найм завжди вимушений, проте стимулом до нього є різні потреби – соціальні, економічні, споживчі. Будь-яке дрібнотоварне виробництво, а селянське господарство періоду непу мало всі його ознаки, прагнуло прибутку, тому "домінування найму підприємницького" є позитивним фактором розвитку селянської економіки.

Малодослідженим сьогодні залишається соціальний аспект використання найманих робітників на приватних промислових підприємствах – ценової і кустарно-ремісної промисловості. Частково цієї проблеми торкнувся М. Олійник, досліджуючи діяльність приватних виробництв і систему соціального захисту працюючих [6], а також О. Сушко, виокремивши чисельний склад та соціальний облік найманих робітників приватних підприємств. Загалом праці С. Ляха, О. Десятнікова, І. Десятнікова, М. Олійника, О. Сушка, О. Мовчан, Б. Андрусишина стосувалися важливого компоненту непу – ринку робочої сили.

Селянське господарство в Україні періоду нової економічної політики сучасна українська історіографія досліджує головним чином у контексті формування тоталітарного суспільства, хоча є праці з конкретних соціально-економічних проблем. До них слід віднести наукові розробки В. Калініченка [3]. Перелік проблем, які автор обрав для дослідження, стосувався соціально-демографічної ситуації, селянського землекористування, ключових галузей сільського господарства. Монографії В. Калініченка присвячені "вивченню досвіду індивідуального селянського господарства в період непу, коли воно було основним виробником сільськогосподарської продукції в країні" 3, 3. Обидві праці повертали традицію історико-економічних досліджень селянських господарств, яку започаткували вчені-економісти і статисти в 20-х рр. XX ст. Необхідно зазначити, що в українській історіографії, від 30-х до 80-х рр. включно, не з'являлося ґрунтовного дослідження соціально-економічних проблем

розвитку селянських господарств, хоча їх розглядали в контексті колгоспного і радгоспного будівництва, розвитку соціально-класової структури радянського суспільства. В. Калініченко не ідеалізує непу та його роль у розвитку сільського господарства, яке мало внутрішній потенціал розвитку. Цікавим є його тлумачення діяльності місцевих активістів і партноменклатурників, які чинили опір принципам непу, захищаючи адміністративно-командні методи керівництва. Дослідник переконаний, що кризу 1923 р. ініціювали прибічники адміністративно-командної системи, щоб "порушити нормальний розвиток сільського господарства після переходу до непу" [3, 66]. Таке тлумачення причин кризи є оригінальним, яке вирізняється новизною в історіографії нової економічної політики, у тому числі й російської. Автор посилається на ґрунтовні статистичні дані, оперативні відомості Наркомзему УСРР. До історіографії аграрних відносин можна віднести дисертацію про діяльність Наркомзему УСРР у 1921-1927 рр., автор якої звернув увагу на конструктивну роботу цього ключового наркомату, котрий сприяв "зміцненню фермерського типу господарювання" [7]. Соціально-економічні пріоритети висвітлення розвитку селянських господарств характерні для досліджень В. Смирнова, А. Каденюка, В. Лазаренка, Л. Скотнікової та В. Лазуренка про "заможне селянство в умовах непу" [8]. Визначення заможності селян побудоване на статистично-економічних методиках 20-х рр., орієнтованих переважно на виявлення соціально-економічних ознак об'єктів оподаткування. Останній досліджував здійснення податкової політики, але з погляду фінансово-економічного обмеження заможних селянських дворів. Політико-економічний принцип науково-історичного аналізу відносин в українському селі південних регіонів 1921-1929рр. притаманний розвідкам І. Кривко, Ю. Котляра. Неп розглядається на тлі "зародження тоталітарного режиму" у селі та фінансово-економічного обмеження селянських господарств [9]. Дослідники показали регіональний аспект здійснення непу радянської держави у сільському господарстві Півдня України, зосереджуючись на ключових галузях – землеробстві, тваринництві та формах селянського землекористування. Знаковою подією, яка розчистила ґрунт для реалізації непу на селі, Ю. Котляр вважає заміну продрозкладки натуральним податком, але додає й інші економічно-організаційні фактори – новий землеустрій, оренду землі, використання найманої праці. Так, оренда землі, на його переконання, сприяла "відродженню ринкових відносин на селі" [9]. Дві монографічні праці: особиста – О. Ганжі та колективна [10], підготовлені в Інституті історії України, стосувалися непу в українському селі, хоча в них відсутні розділи з проблем розвитку базових галузей сільського господарства. Українське село періоду непу (голод 1921-1923 рр., соціально-економічний уклад життя, селянська кооперація, хлібозаготівлі) виокремлено розділом колективної монографії про голод 1932-1933 рр.. Автори підрозділів О. Мовчан, В. Марочко, Л. Гриневич [11] не ідеалізують "непівського ренесансу", хоча підкреслюють потенційні можливості непу, які не витримали конкуренції з рештками воєнно-комуністичної ідеології та командно-адміністративної системи тоталітарного типу. У монографії

С. Кульчицького висвітлюється суперечливість економічної політики [12].

Ґрунтовністю, проблемно-тематичною спрямованістю вирізняються наукові праці істориків-аграрників, співробітників Науково-дослідного інституту селянства при Черкаському національному університеті імені Богдана Хмельницького. На базі Інституту і Наукового товариства істориків-аграрників формується та розвивається відповідний напрямок в історіографії. Так у збірнику наукових праць "Український селянин", який є друкованим органом зазначених вище наукових інститутів, зареєстрованих ВАК України як фахове видання з історії, розміщено публікації авторів – представників сучасного українського селянознавства. Серед інших ґрунтовністю вирізняються статті Ю. Святця (досліджено вибіркові переписи, регіональні аспекти сільського господарства) [4], О. Десятнікова, І. Десятнікова (проаналізовано найману працю, чисельність наймитів) [5], В. Паскаленка, В. Лазуренка (з'ясовано соціально-економічний тип заможного селянства), Т. Малєєвої (розкрито кустарні промисли селян), А. Морозова (вивчено кооперацію) [13], С. Корновенка (охарактеризовано податкову і хлібозаготівельну політику) [14]. С. Корновенко, В. Лазуренко виокремлюють її визискуну спрямованість стосовно селянських господарств [14].

Хлібозаготівлі в Україні, як складова економічної політики радянської держави, також стали предметом наукових досліджень. У 1992 р. була захищена одна з перших дисертацій на тему державної хлібозаготівельної політики у 1926-1929 рр. [15], де розкривається авторська концепція непу, її складові принагідно до ринку зернової продукції. На думку Н. Земзюліної та С. Корновенка, державні хлібозаготівлі у 1924-1929 рр. "проводилися в економічних умовах, максимального наближених до ринкових" [13, 61]. Вони розглядають організаційно-фінансове забезпечення хлібозаготівельних кампаній, спираючись на статистику, зазначають їх антиселянський характер" [13, 75]. Причин виникнення хлібозаготівельної кризи торкнувся В. Саричев, з'ясовуючи проблеми взаємовідносин держави і селянства. До чинників, які спричинили її, віднесено: монопольне встановлення непомірно низьких цін на сільгосппродукцію, відсутність державних стратегічних запасів, перекося експортної торгівлі, чутки про війну [16, 11]. В. Марочко шукає джерела зернової проблеми у деструктивних діях радянського режиму, які призвели до ліквідації поміщицького землеволодіння і економічного обмеження фермерських селянських господарств, що негативно вплинуло на структуру і ринок зерна [17]. Аналізуючи російські збірники документів про трагедію селян, Г. Капустян приходять до висновку, що хлібозаготівлі 1928 – 1929 рр. довели до "злам непу" [18]. На нашу думку, дещо ідеалізує вплив непу на позитивний розвиток селянства Л. Лехан [19], ототожнюючи економічну політику з внутрішніми можливостями сільськогосподарського виробництва. Фактично призупинено дослідження колективних форм господарювання в роки нової економічної політики, недостатньо висвітлено формування ринку сільськогосподарської продукції. Надто суб'єктивним є твердження про те, що методи подолання хлібозаготівельної кризи виявилися "кінцем непу".

Вони були конкретним механізмом реалізації командно-репресивного курсу економічної політики владних структур, які обрали "воєнно-комуністичні" принципи управління економікою. Грунтовного перегляду зазнала радянська історіографія кооперативного руху, в тому числі оцінка "ленінського кооперативного плану". Дослідники виокремлюють посередницьку роль кооперативних товариств у розвитку економіки, акцентують увагу на спробах одержавлення кооперативної системи. Визначення "кооперативний план" і "кооперативний соціалізм", характерні для сучасної історіографії кооперації, є результатом висвітлення кооперативного руху в контексті більшовицької теорії соціалізму, а не притаманних для кооперації принципів її розвитку [17].

Отже, сьогодні виявляється основна вада сучасних історичних досліджень: ототожнення політики, якою був більшовицький неп, з конкретними економічними явищами. Вона розкрила свої переваги у розвитку кооперації й приватного підприємництва, а також у показниках сільськогосподарського виробництва, проте її поступальний і широкомасштабний вплив стримувала сама політична система, яка залишилась без суттєвих змін. Аграрна проблематика непу представлена традиційними і модерними темами науково-історичних досліджень. Аналіз наукової літератури дозволив виявити найсуттєвіші події, факти і явища соціально-економічного розвитку селянства та сільського господарства: соціальна диференціація селянських господарств, використання найманої праці, чисельність і професійний склад наймитів, скасування продрозкладки і застосування натурального продподатку, податкова політика, хлібозаготівельна кампанія, тлумачення системності непу в аграрному секторі, криза 1923 р., селянська ініціатива запровадження нового курсу, аграрний ринок, типологізація заможного селянства, елементи становлення фермерства, кустарні промисли, селянський двір. Історикам належить з'ясувати важливе концептуальне питання: чи можна вважати неп завершеним соціально-економічним явищем, що претендує на доконаний історичний факт. Така постановка проблеми є важливою для формування тем конкретних історичних досліджень, оскільки в сучасній історіографії спостерігається ототожнення політики, тобто наміру з реальними процесами, які не завжди збігаються в часі і просторі.

1. Головкин В.В. Історіографія кризи історичної науки. — К.: Ін-т історії України НАН, 2003; Колесник В.Ф., Коцур В.П., Коцур Г.Г. Історіографія нової економічної політики в УСРР. — К., 2002.
2. Лях С.Р. Наймана праця в сільському господарстві України в умовах непу. — К., 1990.
3. Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929). — Х.: Основа, 1991; Його ж: Селянське господарство України в період непу: Історико-економ. дослід.-я. — Х.: Основа, 1997.
4. Святець Ю. А. Соціально-економічна типологія селянських господарств України у роки непу (масові джерела та методи їх дослідження): Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.01/ Дніпропетр. держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 1993.
5. Десятніков І.В. Наймана праця у сільському господарстві України наприкінці XIX- на поч. XX ст.: Автореф. дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ЧНУ ім. Богдана Хмельницького. — Черкаси, 2004; Десятніков О.В. Еволюція трудових відносин на селі в добу НЕПу.

Автореф. дис. ... к. і. н.: 07.00.01 / ЧНУ ім. Б. Хмельницького. — Черкаси, 2005.

6. Олійник В.М. Формоврядні форми соціальної взаємодопомоги українського селянства в першій чверті XX століття. — Черкаси, 1998.
7. Сергєєв В.В. Діяльність Наркомзему України в 1921-1927 роках: Автореф. дис... к. і. н.: 07. 00. 01 / ЗНУ. — Запоріжжя, 1993.
8. Смирнов В.М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період непу. — Х.: Майдан, 2002; Каденюк А.С. Соціально-політичне становище в аграрному секторі України в 20-е — 90-е рр.: Автореф. дис. ... к. і. н.: — К., 1991; Лазаренко В.М. Розвиток індивідуального селянського господарства Північного Лівобережжя України у 20-х — на поч. 30-х рр. XX ст.: Дис. ... к. і. н.: 07. 00. 01 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна. — Харків, 2000; Скотнікова Л.С. Аграрні відносини в українському селі у 20-30-х роках XX століття: Автореф. дис... к. і. н.: 07. 00. 01 / Нац. аграр. ун-т. — К., 2000; Лазуренко В.М. Заможне селянство України в умовах непу. — Черкаси: Відлуння-Плюс, 2003.
9. Котляр Ю.В. Селянство Півдня України: доба нової економічної політики (1921-1929 рр.). — Одеса: ТОВ ВІД, 2004; Кривко І.М. Земельні громади Південної України (1922 — 1930 рр.): Автореф. дис... к. і. н.: 07. 00. 01 / ЗДУ. — Запоріжжя, 1999.
10. Ганжа О.І. Опір селянства політиці суцільної колективізації в Україні // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвід. зб. наук. праць. — Вип. 5. — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2001; Сутність і особливості нової економічної політики в українському селі (1921-1928 рр.). — К.: Ін-т історії України НАНУ, 2000.
11. Голод 1932-1933 рр. в Україні: причини і наслідки. — К.: Наукова думка, 2003.
12. Кульчицький С.В. УСРР в добу непу (1921-1928 рр.): Спроба побудови концептуальних засад реальної історії. — К.: Ін-т іст. України НАНУ, 1995.
13. Биченко С.М. Спеціалізована сільськогосподарська кооперація — важливий фактор підвищення ефективності селянських господарств у добу непу / Український селянин. Зб. наук. праць. — Вип. 8. — Черкаси: ЧНУ ім. Богдана Хмельницького, 2004; Волошкевич Г.А. Споживча кооперація в УРСР на останньому етапі НЕПу (1927-1929 рр.) // Там само. — Вип. 6. — 2002; Десятніков О.В. Попит на найману працю у селянських господарствах України в період НЕПу // Там само. — Вип. 6. — 2002; Земзольна Н.І., Корновенко С.В. Державна хлібозаготівельна кампанія в Україні 1926/1927-1928/1929 господарських років / Там само. — Вип.6. — 2002; Малєєва Т.І. Кустарні заняття українського селянства у 1927-29 рр. (реконструкція за матеріалами архівних справ) // Там само. — Вип.8. — 2004; Паскаленко В.Є. Заможний селянин в добу непу: комуністична доктрина та економічні реалії // Там само. — Вип. 8. — 2004; Фареній І.А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку XX століття // Там само. — Вип. 7. — 2003; Морозов А.Г. Село і гроші: Українська кредитна кооперація в добу непу. — Черкаси, 1993.
14. Корновенко С.В., Лазуренко В.М. Село. Хліб. Гроші: Податкова політика радянської влади в українському селі у період непу. — Черкаси: Ваш Дім, 2004.
15. Слотюк П.В. Державна хлібозаготівельна політика на Україні в 1926-1929 роках (історико-економічний аспект): Автореф. дис... к. і. н.: 07. 00. 02 / КДУ ім. Т.Г.Шевченка. — К., 1992.
16. Саричев В.І. Селянство і Радянська влада в 1925-28рр.: проблема взаємовідносин (за матеріалами Півдня України): Автореф. дис... к.і.н.: 07.00.01 / Дніпропетр. держ. ун-т. — Дніпропетровськ, 2000.
17. Марочко В.І. Українська селянська кооперація (історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.)). — К.:

- М.Р. Kots Publishing, 1995.*
 18. Капустян Г.Т. *Дві "правди" або українське село в двадцяті роки двадцятого століття.* – Кременчук, 2003.
 19. Лехан Л. Б. *Зміни чисельності структури і становища селянства Лівобережної України в 1928-33 рр.: Автореф. дис... к. і. н. : 07.00.01 / ХНУ ім. В.Н. Каразіна.* – Харків, 2002.

А.І. Шевельков

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ ГОСУДАРСТВА В 1960-1970 ГГ. В РАССЕКРЕЧЕННЫХ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТАХ

Как показывает исследование рассекреченных в последнее время архивных документов ЦК КПСС, аграрная политика государства постхрущевского периода лишь непродолжительное время давала определенный эффект. Решения мартовского (1965 г.) пленума, как и решения сентябрьского (1953 г.) пленума ЦК КПСС, уже через несколько лет само государство фактически сводило на нет. Серьезных изменений не претерпели и административно-командные рычаги управления сельским хозяйством. По сути, на смену волюнтаризма Н.С. Хрущева пришел "коллективный диктат" Президиума (Политбюро) ЦК КПСС. Сохранились и некоторые методы руководства сельским хозяйством. Несмотря на то, что среди обвинений Н.С. Хрущеву было и "руководство сельским хозяйством через Записки", Л.И. Брежнев, как и последующие партийные руководители, использовали эту практику. Это относилось как к проблеме критики и самокритики деятельности ЦК по руководству аграрным сектором экономики, так и к информированию даже партийной элиты об истинном положении с обеспечением населения продовольствием, а промышленности – сельскохозяйственным сырьем. Уже на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК КПСС проводилась основательная "чистка" текстов докладов Л.И. Брежнева и других выступающих руководителей партийно-государственных структур всех уровней. Это делали как сами члены Президиума ЦК КПСС и ответственные работники аппарата ЦК КПСС, так и их помощники. И особенно тщательно редактировали тексты доклада Л.И. Брежнева заведующий организационно-партийным отделом ЦК КПСС К.У. Черненко и помощник Л.И. Брежнева по сельскому хозяйству В.А. Голиков. Все изменения в текстах "визировал" К.У. Черненко. К примеру, из первоначального варианта брежневского выступления была изъята фраза: "ЦК считает необходимым доложить Пленуму ЦК, что предполагаемый объем закупок зерна не будет полностью удовлетворять все возрастающие потребности страны и создания государственных резервов" [1, 13].

Очень тяжелое положение в стране сложилось и с производством животноводческой продукции, особенно мяса. Но руководство страны считало нецелесообразным оглашать на пленуме факты о нерентабельности производства большинства видов продукции этой отрасли, даже в период нахождения у власти Н.С. Хрущева, так как и нынешние

руководители несли ответственность за неудовлетворительное продовольственное обеспечение населения страны. Из доклада на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК была изъята информация о том, что в 1962 г. колхозы и совхозы получили за продажу государству мяса на 1,5 млрд. рублей меньше, чем было затрачено на его производство. В 1963 г. убытки хозяйств составили более 2 млрд. рублей [1, 20].

Следует отметить, что 1963 г. стал наиболее тяжелым для сельского хозяйства. Жестокая засуха, поразившая основные зерносеющие районы, включая Украину, недофинансирование сельского хозяйства страны привели к значительному недобору сельскохозяйственной продукции. Поэтому в этом году и было положено начало закупок сначала импортного зерна в объеме 9,5 млн. тонн или 10% от закупок государства. В последующие годы перечень и объемы закупаемой за рубежом сельскохозяйственной продукции только увеличивались [2, 8].

Не принимая во внимание на большой недобор зерна на Украине, Н.С. Хрущев настаивал на пленуме ЦК КПСС и ряде совещаниях на Украине, чтобы в 1964 г. государству было сдано 1 млрд. пудов хлеба. Партийное руководство республики выступило против "необоснованного требования" центра. По утверждению первого секретаря ЦК Компартии Украины П.Е. Шелеста на мартовском (1965 г.) пленуме ЦК КПСС: "Если мы бы поддались таким настроениям, то наверняка погубили животноводство в республике и окончательно подорвали бы и так до предела напряженный баланс страны в продуктах животноводства". Сдав государству 703 млн. пудов хлеба, Украина перевыполнила план на 21 млн. пудов. Впервые за последние годы хозяйства республики смогли выделить на фураж 311 млн. пудов зерна. Несмотря на то, что это было только 40% от потребности, продуктивность скота повысилась [3, 38]. Несомненно, что освобождение Н.С. Хрущева от всех занимаемых должностей в октябре 1964 г. спасло украинское руководство от соответствующих оргвыводов. Но главное – выиграло сельское хозяйство и в первом квартале 1965 г. республика уже к 20 марта 1965 г. досрочно выполнила квартальный план продажи государству животноводческой продукции, что на фоне тяжелой ситуации в этой отрасли выглядело очень существенно. Но пройдет несколько лет, и новое партийное руководство страны будет сначала упрекать сельскохозяйственные предприятия за слишком большие объемы, оставляемые ими для собственных нужд, а затем фактически требовать увеличения поставок в государственные резервы. Но даже увеличение закупочных цен на сверхплановую продукцию, продаваемую государству, не привело к резкому увеличению его объемов. Все больше зерна оставалось в хозяйствах, так как даже "стимулирующие" закупочные цены их не удовлетворяли.

П. Е. Шелест выступал на пленуме первым после Л.И. Брежнева. Его доклад позднее был достаточно основательно "подчищен", равно как и других выступающих. Так, из материала руководителя украинской партийной организации была изъята достаточно большая фраза, носящая критический характер: "Я хотел бы остановиться на таких вопросах, товарищи. Возьмите, мы говорим – нет борон, не хватает того сего, но неужели мы не могли бы решить